

1ο Διεθνές Διαδικτυακό Εκπαιδευτικό Συνέδριο Από τον 20ο στον 21ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες

Αρ. 1 (2021)

Τόμος Πρακτικών 1ο Διαδικτυακό Εκπαιδευτικό Συνέδριο "Από τον 20ο στον 21ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες: Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις – Αντιλήψεις – Σενάρια – Προοπτικές – Προτάσεις

Ο/Η Εκπαιδευτικός κατά τη μετάβαση της σχολικής μονάδας στην επείγουσα διαδικτυακή εκπαίδευση: Αναστοχασμοί στο πλαίσιο ταχύρρυθμης επιμόρφωσης από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γεώργιος Κρητικός, Απόστολος Κώστας, Αναστάσιος Κοντάκος, Φραγκίσκος Καλαβάσης, Χρυσή Βιτσιλάκη

doi: [10.12681/online-edu.3267](https://doi.org/10.12681/online-edu.3267)

Ο/Η Εκπαιδευτικός κατά τη μετάβαση της σχολικής μονάδας στην επείγουσα διαδικτυακή εκπαίδευση: Αναστοχασμοί στο πλαίσιο ταχύρρυθμης επιμόρφωσης από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γεώργιος Κρητικός¹, Απόστολος Κώστας¹, Αναστάσιος Κοντάκος², Φραγκίσκος Καλαβάσης², Χρυσή Βιτσιλάκη³

gkritikos@aegean.gr, apkostas@aegean.gr, kodak@aegean.gr, kalabas@aegean.gr, vitsilaki@aegean.gr

¹ Μέλος Ε.Δ.Ι.Π. Πανεπιστημίου Αιγαίου

² Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

³ Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Περίληψη

Η πανδημία COVID-19 έχει επιφέρει σημαντικές και απότομες αλλαγές στο εκπαιδευτικό τοπίο. Η συμβολή της τεχνολογίας, πάνω στην οποία στηρίχθηκε η εναλλακτική εκπαιδευτική λειτουργία, υπήρξε καταλυτική για την εξομάλυνση των απρόβλεπτων δυσλειτουργιών. Υπό αυτές τις επείγουσες συνθήκες, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής σχεδίασε και προσέφερε ένα ταχύρρυθμο επιμορφωτικό πρόγραμμα στο αντικείμενο της Εξ Αποστάσεως Σχολικής Εκπαίδευσης, υπό τη μορφή Ανοικτού Διαδικτυακού Μαθήματος τεχνολογικής και παιδαγωγικής κατάρτισης. Στην παρούσα εργασία γίνεται παρουσίαση του θεωρητικού, παιδαγωγικού, οργανωτικού και τεχνολογικού πλαισίου του προγράμματος, ενώ παρουσιάζονται αποτελέσματα από δύο ερωτηματολόγια αναστοχασμού και ανατροφοδότησης εκ μέρους των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν, με στόχο την ανάδειξη –ένα στην αρχή και ένα το τέλος του προγράμματος– και τη μελέτη των εμπειριών και προσλήψεων που αποτυπώνουν για την τεχνολογική, την παιδαγωγική και την ηθική υποστήριξη εκπαιδευτικών, μαθητών/τριών και γονέων από τη Σχολική Μονάδα και τη σχέση της με την Οικογένεια.

Λέξεις κλειδιά: Επείγουσα Διαδικτυακή Εκπαίδευση, Εκπαιδευτικός, Σχολική Μονάδα, Επιμορφωτικό Πρόγραμμα

Εισαγωγή

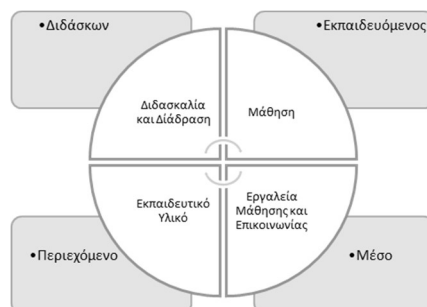
Τα περιοριστικά μέτρα λόγω COVID-19 επηρέασαν καταλυτικά, μέσα σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Στο πλαίσιο αυτό, τα εκπαιδευτικά συστήματα ανά τον κόσμο κλήθηκαν να λειτουργήσουν σε καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης, μετατοπίζοντας τη διδακτική δραστηριότητα από την Σχολική Μονάδα στο Διαδίκτυο. Στην Ελλάδα, τα σχολεία και οι εκπαιδευτικοί κλήθηκαν να αντικαταστήσουν άμεσα, κάτω από έκτακτες και επείγουσες συνθήκες τη διδασκαλία στην τάξη με φυσική παρουσία, με την από απόσταση σύγχρονη και ασύγχρονη διδασκαλία στα ψηφιακά περιβάλλοντα του υπολογιστή ή της εκπαιδευτικής τηλεόρασης. Στην προσπάθεια αυτή, πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισε ο/η εκπαιδευτικός της Σχολικής Μονάδας, χωρίς όμως το σχεδιασμό και την οργάνωση που απαιτεί η υλοποίηση κάθε διαδικτυακού εκπαιδευτικού οικοσυστήματος. Έτσι η ευρεία ανταπόκριση των εκπαιδευτικών συνδυάστηκε και με την εκδήλωση της παιδαγωγικής ανησυχίας για την εφικτότητα του εγχειρήματος και τις επιπτώσεις του, τόσο στην ποιότητα του μαθησιακού αποτελέσματος, όσο και στην καλλιέργεια των αξιών και πρακτικών της ανεκτικότητας και της συμπερίληψης.

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η πρωτοβουλία του Πανεπιστημίου Αιγαίου, με την συνεργασία του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής, να σχεδιάσει και να προσφέρει ένα ταχύρρυθμο επιμορφωτικό πρόγραμμα στο αντικείμενο της Εξ Αποστάσεως Σχολικής Εκπαίδευσης, υπό τη μορφή Ανοικτού Διαδικτυακού Μαθήματος τεχνολογικής και παιδαγωγικής κατάρτισης. Σκοπός του Προγράμματος είναι η Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών στις εναλλακτικές, εξ αποστάσεως και ψηφιακές δράσεις, ώστε να ενισχύσουν την αποτελεσματικότητα και την παιδαγωγική ευθύνη των Σχολικών Μονάδων, εξασφαλίζοντας τη συνέχεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας και τη συνοχή των σχολικών κοινοτήτων στις συνθήκες πανδημίας. Ενώ, επιπλέον στόχο αποτελεί και η στήριξη της προετοιμασίας των Σχολικών Μονάδων για την «επόμενη μέρα», ώστε ως «μανθάνοντες οργανισμοί» (Καλαβάσης, Κοντάκος, Θεοδωροπούλου & Κρητικός, 2020) να πετύχουν την εξοικείωση και τη σύνδεση των εξ αποστάσεως, ψηφιακών και δικτυακών μορφών με την ενδοσχολική διδασκαλία-μάθηση, την επικοινωνία και τη διακυβέρνηση.

Εξ Αποστάσεως Σχολική και Επείγουσα Διαδικτυακή Εκπαίδευση

Στην Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση (ΕΞΑΕ) η οποία περιέχει τη διάσταση της εξ αποστάσεως διδασκαλίας και της εξ αποστάσεως μάθησης, η επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτή και εκπαιδευόμενου, η χρήση ειδικά σχεδιασμένου εκπαιδευτικού υλικού και η συστηματική υποστήριξη του εκπαιδευόμενου αποτελούν βασικά δομικά στοιχεία της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Garrison & Shale, 1987).

Η σύγχρονη, τεχνολογικά υποστηριζόμενη εξ αποστάσεως εκπαίδευση και μάθηση χαρακτηρίζεται από τη φυσική απόσταση του εκπαιδευτή από τον εκπαιδευόμενο στο χώρο (σύγχρονη) και στο χρόνο (ασύγχρονη), από την ανάπτυξη εκπαιδευτικού υλικού για την υποστήριξη της διδασκαλίας και της μάθησης και τη χρήση τεχνολογικών μέσων για τη διασύνδεση, συνεργασία και επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτή και εκπαιδευόμενου, τόσο σε ατομικό, όσο και σε ομαδικό επίπεδο (Keegan, 2001, ό.α. στο Κώστας, Σοφός & Βιτσιλάκη, 2016). Σε αντίθεση με τη δια ζώσης εκπαίδευση και τη δυαδική σχέση εκπαιδευτή και εκπαιδευόμενου, η ΕΞΑΕ οριοθετείται σε μια τετραδική σχέση (Σοφός & Κρον, 2010; Σοφός, Κώστας & Παράσχου, 2015), όπου ο/η διδασκόμενος/η αφενός μαθαίνει από το υλικό και αφετέρου ο/η διδάσκων/ουσα καλείται να το υποστηρίξει και να λειτουργήσει συμβουλευτικά και καθοδηγητικά (Εικόνα 1).

Εικόνα 1. Η τετραδική σχέση των συντελεστών στην ΕΞΑΕ.

Η Εξ Αποστάσεως Σχολική Εκπαίδευση (ΕΞΑΣΕ) στηρίζεται στις ίδιες βασικές αρχές που ισχύουν στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση και σήμερα γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη σε παγκόσμιο επίπεδο, υπηρετώντας με διάφορους τρόπους το τυπικό (παραδοσιακό) μοντέλο

Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις-Αντιλήψεις-Σενάρια-Προοπτικές-Προτάσεις

εκπαίδευσης, πάντοτε εντός συγκεκριμένων θεσμικών πλαισίων, προσπαθώντας να καλύψει ένα μεγάλο εύρος αναγκών και κατηγορίες μαθητών, είτε αυτοδύναμα, είτε συμπληρωματικά (Βασάλα, 2005; Κελεκίδου, Αντωνίου & Παπαδάκης, 2017).

Σε αντίθεση όμως με αυτή την πραγματικότητα, στην Ελλάδα και ιδιαίτερα την περίοδο της πανδημίας του COVID-19 και της προσπάθειας σύνδεσης των μαθητών με το σχολείο, η ΕΞΑΣΕ αναγνωρίστηκε από την εκπαιδευτική κοινότητα ως μια ιδιαίτερα νέα και καινοτόμα μορφή εκπαίδευσης. Η αντίληψη αυτή αφενός εδράζει στο γεγονός ότι στην εκπαίδευση γενικότερα οι νέες τεχνολογίες προσεγγίζονται παραδοσιακά ως διακριτό γνωστικό αντικείμενο και αντικείμενο διδασκαλίας και αφετέρου στην ισχύουσα κουλτούρα πως η σχολική εκπαίδευση πραγματοποιείται ρητά ως διαδικασία ζωής (Σοφός, Νταραντούμης & Κώστας, 2020). Πέρα όμως από αυτούς τους βασικούς λόγους, την περίοδο της πανδημίας υπήρξε μια ποιοτική διαφοροποίηση των συνθηκών εφαρμογής της ΕΞΑΣΕ, καθώς η Σχολική Μονάδα κλήθηκε να λειτουργήσει σε επείγουσες συνθήκες διακοπής της δια ζωής διδασκαλίας και μεταφοράς της στο πλαίσιο της Διαδικτυακής Εκπαίδευσης.

Υπό φυσιολογικές συνθήκες, η ανάπτυξη κάθε προγράμματος εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στο σχολείο ακολουθεί συγκεκριμένες διαδικασίες σχεδιασμού και υλοποίησης σε θεσμικό, παιδαγωγικό και τεχνολογικό επίπεδο (Φεσάκης & Λαζακίδου, 2017), οι οποίες μπορεί να απαιτούν 6 έως 9 μήνες (Hodges, Moore, Lockee, Trust & Bond, 2020). Εντούτοις, την περίοδο της πανδημίας η μετάβαση στην Διαδικτυακή Εκπαίδευση υπήρξε απρογραμματίστη, επείγουσα και υποχρεωτική και γι' αυτόν τον λόγο καθιερώθηκε σε διεθνές επίπεδο με τον όρο «Επείγουσα Διαδικτυακή Εκπαίδευση/Διδασκαλία» (Emergency Remote Teaching), υποδηλώνοντας την προσωρινή μετάπτωση από την δια ζωής στην εξ αποστάσεως υλοποίηση του εκπαιδευτικού έργου. Βασικός στόχος της Επείγουσας Διαδικτυακής Εκπαίδευσης αποτελεί η άμεση ενεργοποίηση μηχανισμών διανομής του εκπαιδευτικού υλικού, οργάνωσης μαθησιακών δραστηριοτήτων και καναλιών επικοινωνίας μεταξύ των δρώντων υποκειμένων της Σχολικής Μονάδας. Η αποτελεσματικότητα δε αυτών των μηχανισμών προϋποθέτει συστηματικό σχεδιασμό στη βάση διαφόρων παραμέτρων, ο οποίος όμως είναι δύσκολο να εφαρμοσθεί πλήρως και σε εύλογο χρονικό διάστημα σε ένα περιβάλλον έκτακτων συνθηκών (Means, Bakia & Murphy, 2014).

Σε αυτό το περιβάλλον, οι έκτακτες συνθήκες σε επίπεδο Σχολικής Μονάδας, συνέβαλαν σε μια νέα συστημική κατανόηση της φυσιογνωμίας και της αποστολής της, σε όλα τα επίπεδα οργάνωσης και λειτουργίας της, όπως και τη δομική διασύνδεσή της με τους εκπαιδευτικούς, τους/τις μαθητές/τριες και τις οικογένειές τους. Λαμβάνοντας υπόψη κατά την ανάπτυξη και υλοποίηση εναλλακτικών μορφών εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, την ποικιλία των διαφορετικών εμπειριών, στάσεων και αναπαραστάσεων, δυνατοτήτων, διαθεσιμότητων, προσωπικών και επαγγελματικών εμποδίων, αναδύονται για τον/την εκπαιδευτικό επιμέρους ζητήματα όπως για παράδειγμα, η τεχνική της πολυτροπικής ανάπτυξης ενός θέματος, η ενσωμάτωση της αλληλεπιδραστικής επικοινωνίας στην καθημερινότητα του, καθώς και τα ηθικά ζητήματα που προκύπτουν κατά τη μετάβαση σε ένα νέο εκπαιδευτικό περιβάλλον (Καλαβάσης κ.ά., 2020).

Επιμόρφωση και Επείγουσα Διαδικτυακή Εκπαίδευση

Σε αυτό το «μη κανονικό» εκπαιδευτικό περιβάλλον, όπου η τεχνολογία πλέον διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο για την στήριξη της παιδαγωγικής διαδικασίας και η Επείγουσα Διαδικτυακή Εκπαίδευση αποδείχθηκε ένα πρόβλημα που απαιτεί πρωτοτυπία και πολλαπλές εναλλακτικές λύσεις (Φεσάκης & Βόλικα, 2020), η Σχολική Μονάδα κλήθηκε να αντιμετωπίσει και να διαχειριστεί την επόμενη μέρα. Οι όροι μίας τέτοιας διαχείρισης περιγράφονται στη βάση της κοινωνικής ευαισθησίας και της παιδαγωγικής ευθύνης σε

Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις-Αντιλήψεις-Σενάρια-Προοπτικές-Προτάσεις

συνάρτηση με την τεχνολογική ετοιμότητα, έτσι ώστε οι Σχολικές Μονάδες και οι εκπαιδευτικοί να είναι σε θέση να υποστηρίξουν εξ αποστάσεως εναλλακτικές δράσεις.

Επομένως, για να δρομολογηθούν και να υλοποιηθούν τέτοιου είδους δράσεις, ο/η εκπαιδευτικός, με την παιδαγωγική ευθύνη της Σχολικής Μονάδας ως δυναμικού συστήματος, οφείλει να είναι σε θέση να προβλέπει και να σχεδιάζει την ανάπτυξη και τη διασύνδεση εναλλακτικών τρόπων και πολλαπλών τόπων διδασκαλίας και μάθησης. Το γεγονός αυτό διαμόρφωσε σχετικά νωρίς, ένα σύνολο αναγκαίων παραμέτρων για την υλοποίηση επιμορφωτικών δράσεων για τους/τις εκπαιδευτικούς. Όπως αναφέρουν οι Καλαβάσης και συν. (2020), παράμετροι που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στο σχεδιασμό επιμορφώσεων ικανών να οδηγήσουν τον/την εκπαιδευτικό στο να λειτουργήσει αποτελεσματικά, αξιόπιστα και με επαγγελματισμό στο πλαίσιο της Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, είναι μεταξύ άλλων, το αβέβαιο υγειονομικό και κοινωνικό περιβάλλον και οι συνέπειες για τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό, η σύγχρονη αντίληψη για τη φυσιογνωμία και σκοπιμότητα των Σχολικών Μονάδων, η συνεπαγόμενη και προϊούσα «προβληματοποίηση» της μορφής και της εμβέλειας των Σχολικών Μονάδων εντός ενός τέτοιου δυναμικού πλαισίου και η νέα υβριδική μορφή συνεργασίας με ενσωμάτωση των ψηφιακών δυνατοτήτων των Σχολικών Μονάδων (η οποία δυνητικά προϋπήρχε τυπικά ή άτυπα, ανάλογα και με την εκάστοτε οργανωσιακή κουλτούρα του σχολείου).

Στη βάση αυτής της προβληματικής, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ), σχεδίασε και υλοποίησε Ανοικτό Διαδικτυακό Μάθημα (MOOC, elearn.aegean.gr) με τίτλο «Ταχύρρυθμο Επιμορφωτικό Πρόγραμμα στην Σχολική Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση» τον Απρίλιο του 2020. Το πρόγραμμα αναπτύχθηκε από μέλη του ακαδημαϊκού προσωπικού του Πανεπιστημίου Αιγαίου, εξειδικευμένα στην παιδαγωγική της από απόσταση σχολικής εκπαίδευσης, ως ελάχιστη αναγνώριση και στήριξη του έργου των εκπαιδευτικών στην έκτακτη συνθήκη της πανδημίας.

Η στοχοθεσία του προγράμματος, βάση των αναγκών που προέκυψαν από την διακοπή της δια ζώσης διδασκαλίας στις Σχολικές Μονάδες, αφορά την υποστήριξη του/της εκπαιδευτικού ώστε μέσα από την παρακολούθηση του προγράμματος να είναι σε θέση:

- να πλαισιώνει θεωρητικά την υφιστάμενη εμπειρία του από την Επείγουσα Διαδικτυακή Διδασκαλία,
- να οργανώνει εκπαιδευτικό υλικό και ηλεκτρονικά μαθήματα,
- να οργανώνει μαθησιακές δραστηριότητες σε περιβάλλοντα ασύγχρονης και σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης,
- να σχεδιάζει πλαίσια αξιολόγησης των μαθητών,
- να αναγνωρίζει πιθανά προβλήματα και ανάγκες στήριξης των μαθητών,
- να αναγνωρίζει τον σημαντικό ρόλο του γονέα/κηδεμόνα σε αυτό το νέο πλαίσιο εκπαίδευσης.

Κατά το σχεδιασμό των θεματικών ενοτήτων του προγράμματος ελήφθησαν υπόψη οι εξής βασικές παραδοχές:

- υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις στο σώμα των εκπαιδευτικών όσον αφορά στις στάσεις, απόψεις, υπάρχουσες γνώσεις και εμπειρίες τους σε σχέση με την τεχνολογικά υποστηριζόμενη διδασκαλία και μάθηση,
- το θεωρητικό και τεχνολογικό πλαίσιο της Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης είναι τόσο ευρύ που δεν μπορεί να καλυφθεί εντός μιας ταχύρρυθμης επιμόρφωσης,
- αναγνωρίζεται ως βασική αναγκαιότητα η στήριξη των εκπαιδευτικών σε επίπεδο πρακτικής εφαρμογής,

- τα χρονικά πλαίσια σχεδιασμού και υλοποίησης μιας επιμόρφωσης σε περιβάλλον έκτακτων συνθηκών είναι ασφυκτικά.

Οι παραδοχές αυτές οδήγησαν σε μια σειρά σχεδιαστικών αποφάσεων με σκοπό να δώσουν την ευκαιρία στον/στην εκπαιδευτικό να αντλήσει από το πρόγραμμα ότι είναι ενδιαφέρον και χρήσιμο, είτε ως νέα γνώση, είτε ως θεωρητική πλαισίωση υφιστάμενης γνώσης και εμπειρίας, βάση των δικών του/της προσωπικών αναγκών. Οι σχεδιαστικές αποφάσεις ήταν οι εξής:

- η αποτύπωση κύριων στοιχείων επιστημονικής γνώσης,
- την δημιουργία ενός συνόλου χρήσιμων Ερωτήσεων & Απαντήσεων για τον/την εκπαιδευτικό,
- η ανάπτυξη 10 θεματικών ενότητων αυτό-μάθησης, όπου η κάθε ενότητα περιλαμβάνει συνοπτική εισαγωγή, βασικό κείμενο μελέτης, σύντομες ερωτήσεις-απαντήσεις,
- η συμπλήρωση υλικού μελέτης με προτάσεις εφαρμογών στην εκπαιδευτική πράξη,
- η ενεργοποίηση ερωτήσεων αναστοχασμού ανά ενότητα, σε σχέση με την εμπειρία και την αναγκαιότητα μετάβασης σε μια νέα εποχή για το σχολείο,
- ο συνδυασμός κειμενικού και πολυμεσικού υλικού με την χρήση σύγχρονου authoring tool,
- η χρήση του Συστήματος Διαχείρισης Μάθησης Moodle του Πανεπιστημίου Αιγαίου, με δυνατότητας αυτό-εγγραφής, στη λογική μιας ανοικτής και μαζικής πρόσβασης για όλους/ες (MOOC).
- η διενέργεια ενός τελικού ηλεκτρονικού τεστ αξιολόγησης για την απόδοση βεβαίωσης παρακολούθησης, σε όσους/ες επιτύχουν βαθμολογία πάνω από 50%.

Το επιμορφωτικό πρόγραμμα ξεκίνησε την λειτουργία του αρχές Μαΐου 2020 και παραμένει σε λειτουργία, με πάνω από 3.000 εκπαιδευτικούς να έχουν εγγραφεί μέχρι στιγμής. Οι θεματικές ενότητες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού σχεδιασμού του προγράμματος είναι οι εξής:

- Εισαγωγή στη λογική και στοχοθεσία του προγράμματος
- ΕΞΑΣΕ: Θεωρητική πλαισίωση και βασικές παραδοχές
- Σύγχρονη ΕΞΑΣΕ
- Ασύγχρονη ΕΞΑΣΕ
- Εκπαιδευτικός σχεδιασμός μαθημάτων στην ΕΞΑΣΕ
- Εκπαιδευτικό υλικό για την ΕΞΑΣΕ: Προδιαγραφές και ανάπτυξη
- Πνευματικά Δικαιώματα και Προστασία Δεδομένων
- Αξιολόγηση και ανατροφοδότηση στην ΕΞΑΣΕ
- Ψηφιακά περιβάλλοντα (πλατφόρμες) ΕΞΑΣΕ
- ΕΞΑΣΕ και Οικογενειακό Περιβάλλον
- Εμπύκνωση Μαθητών

Ερευνητικός σχεδιασμός

Κατά την εισαγωγική βιντεοδιάλεξη, οι επιμορφούμενοι/ες κλήθηκαν να απαντήσουν σε ένα εισαγωγικό ερωτηματολόγιο γνωριμίας, με στόχο τον αυτοπροσδιορισμό της συμμετοχής τους. Το αντικείμενο του ερωτηματολογίου ήταν η καταγραφή της γνώμης των επιμορφούμενων, με βάση την εμπειρία τους κατά την έκτακτη περίοδο της πανδημίας, για συγκεκριμένες πτυχές της σχολικής πραγματικότητας και των αλληλεπιδράσεών της με την οικογένεια.

Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις-Αντιλήψεις-Σενάρια-Προοπτικές-Προτάσεις

Πιο συγκεκριμένα, ζητήσαμε να καταγράψουν την εικόνα που είχαν οι εκπαιδευτικοί αναφορικά με τη σχολική τους μονάδα σχετικά με την τεχνολογική υποστήριξη, την παιδαγωγική παιδείωση και την ηθική υποστήριξη προς τους εκπαιδευτικούς, τους/τις μαθητές/τριες, τις οικογένειες των μαθητών/τριών και την ίδια την σχολική μονάδα. Η ανάλυση των απαντήσεων πραγματοποιήθηκε με βάση έναν πίνακα διπλής εισόδου (Εικόνα 2). Με βάση αυτόν πίνακα, η ανάλυση των εικόνων έγινε σε δύο διαστάσεις, οριζόντια και κάθετα.

	Τεχνολογική υποστήριξη	Παιδαγωγική παιδείωση	Ηθική υποστήριξη
Εκπαιδευτικός	←→	←→	←→
Μαθητές/τριες	←→	←→	←→
Οικογένειες μαθητών/τριών	←→	←→	←→
Σχολική Μονάδα	←→	←→	←→

Εικόνα 2. Η δομή ανάλυσης δεδομένων του εισαγωγικού ερωτηματολογίου.

Για το τέλος κάθε θεματικής ενότητας, αλλά και το τέλος του προγράμματος, δημιουργήσαμε ερωτηματολόγια αναστοχασμού. Στην παρούσα εργασία, εξετάζουμε το τελικό ερωτηματολόγιο αναστοχασμού, το οποίο σχετίζεται με την εμπειρία από τη συμμετοχή των εκπαιδευτικών στο πρόγραμμα, αναφορικά τρεις διαστάσεις, (α) τη χρησιμότητα του προγράμματος, (β) τη δυσκολία εφαρμογής των προτεινόμενων μεθόδων και (γ) τις προσδοκίες από ένα μελλοντικό σχετικό πρόγραμμα. Οι τρεις διαστάσεις μελετήθηκαν ξεχωριστά ως προς τους εκπαιδευτικούς, τους/τις μαθητές/τριες, τις οικογένειες των μαθητών/τριών και την ίδια την σχολική μονάδα. Σκοπός μας ήταν να εντοπίσουμε συγκλίσεις ή αποκλίσεις σε σχέση με τις απαντήσεις στο αρχικό ερωτηματολόγιο γνώριμης. Η διάρκεια συμπλήρωσης του εισαγωγικού και του τελικού ερωτηματολογίου ήταν περίπου τέσσερα λεπτά για το καθένα. Η ανάλυση των απαντήσεων του τελικού ερωτηματολογίου πραγματοποιήθηκε και πάλι με βάση έναν πίνακα διπλής εισόδου (Εικόνα 3), ο οποίος μελετήθηκε οριζόντια και κάθετα. Μέχρι την περίοδο της ανάλυσης των δεδομένων (τέλος Ιουνίου 2020), στα δύο ερωτηματολόγια (εισαγωγικό και τελικό) είχαν απαντήσει 434 επιμορφούμενοι/ες.

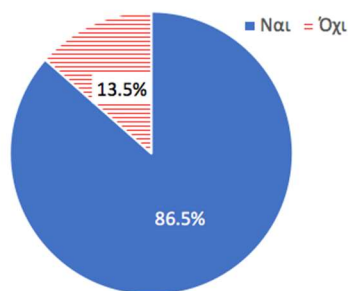
	Χρησιμότητα	Δυσκολία	Προσδοκία
Εκπαιδευτικός	←→	←→	←→
Μαθητές/τριες	←→	←→	←→
Οικογένειες μαθητών/τριών	←→	←→	←→
Σχολική Μονάδα	←→	←→	←→

Εικόνα 3. Η δομή ανάλυσης δεδομένων του τελικού ερωτηματολογίου.

Αποτελέσματα

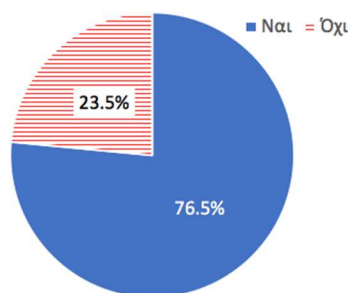
Παρακάτω παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα από ενδεικτικές ερωτήσεις του εισαγωγικού και του τελικού ερωτηματολογίου, ξεκινώντας με το εισαγωγικό ερωτηματολόγιο. Στο Γράφημα 1 φαίνονται οι απαντήσεις σε ένα ερώτημα που σχετίζεται με ένα ζήτημα που αφορά τους/τις επιμορφούμενους/ες ως εκπαιδευτικούς της σχολικής μονάδας. Η διατύπωση του ερωτήματος ήταν: «Κατά τη διάρκεια της έκτακτης περιόδου της πανδημίας, θεωρείτε ότι υπήρξε αλληλεπιδραστική επικοινωνία με τους/τις μαθητές/τριες σας;». Όπως φαίνεται στο

Γράφημα 1, η συντριπτική πλειοψηφία των εκπαιδευτικών θεώρησαν ότι είχαν αλληλεπιδραστική επικοινωνία με τους/τις μαθητές/τριές τους.

Γράφημα 1. Απαντήσεις στο ερώτημα σχετικά με την αλληλεπιδραστική επικοινωνία των εκπαιδευτικών με τους/τις μαθητές/τριές τους.

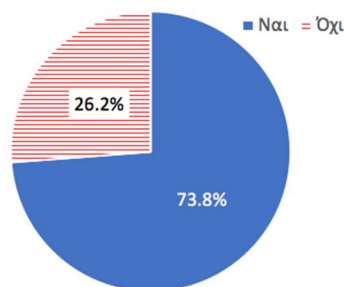
Οι απαντήσεις σε ένα ερώτημα, που αφορά στους/στις μαθητές/τριες, φαίνονται στο Γράφημα 2. Η διατύπωση του ερωτήματος ήταν: «Κατά τη διάρκεια της έκτακτης περιόδου της πανδημίας, θεωρείτε ότι υπήρξαν περιπτώσεις αποκλειστικής χρήσης έξυπνων τηλεφώνων;». Σύμφωνα με τις απαντήσεις, περίπου τα $\frac{3}{4}$ των μαθητών/τριών χρησιμοποιούσαν κινητά τηλέφωνα. Το μεγάλο ποσοστό της χρήσης κινητών τηλεφώνων μπορεί να οφείλεται είτε στην έλλειψη Η/Υ, είτε στην έλλειψη διαθεσιμότητας Η/Υ, είτε στην μεγαλύτερη εξοικείωση των παιδιών με το κινητό τηλέφωνο παρά με τον Η/Υ.

Γράφημα 2. Απαντήσεις στο ερώτημα σχετικά με την αποκλειστική χρήση έξυπνων τηλεφώνων από τους μαθητές/τριες.

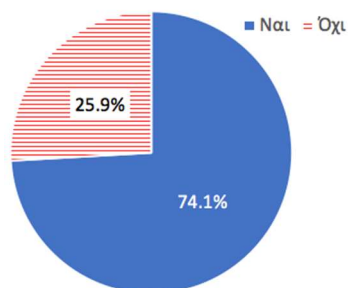
Σχετικά με τα ζητήματα που αφορούν στις οικογένειες των μαθητών/τριών, στο Γράφημα 3 παρουσιάζονται οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών στο ερώτημα: «Κατά τη διάρκεια της έκτακτης περιόδου της πανδημίας, θεωρείτε ότι υπήρξε εκ νέου αναγνώριση του σύνθετου ρόλου και της αξίας της Σχολικής Μονάδας για τη λειτουργία του συνόλου της κοινωνίας;». Περίπου τα $\frac{3}{4}$ των εκπαιδευτικών θεώρησαν ότι οι γονείς αναγνώρισαν εκ νέου τον ρόλο και την αξία της Σχολικής Μονάδας για τη λειτουργία του συνόλου της κοινωνίας. Αυτό σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί εισέπραξαν μία διαφορετική αντιμετώπιση από πλευράς των γονέων, αναπτύσσοντας και ισχυροποιώντας τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε γονείς και εκπαιδευτικούς.

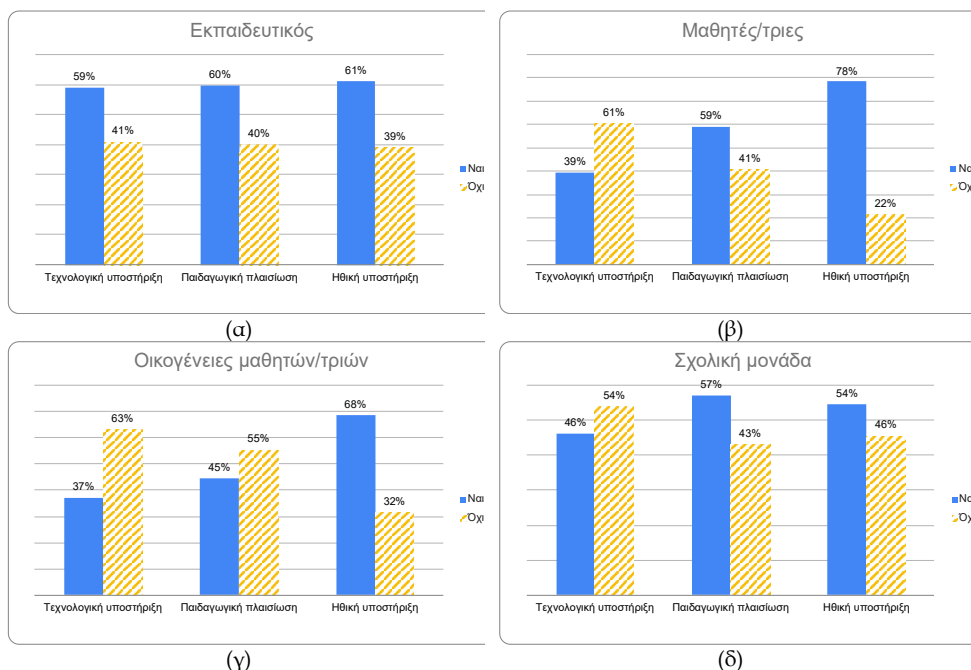
Γράφημα 3. Απαντήσεις στο ερώτημα σχετικά με την εκ νέου αναγνώριση, από πλευράς των γονέων, του σύνθετου ρόλου και της αξίας της Σχολικής Μονάδας για τη λειτουργία του συνόλου της κοινωνίας.

Στο Γράφημα 4 παρουσιάζονται οι απαντήσεις στο ερώτημα: «Κατά τη διάρκεια της έκτακτης περιόδου της πανδημίας, θεωρείτε ότι υπήρξε υποστήριξη-συνεργασία με τις υποστηρικτικές δομές και τα ΠΕΚΕΣ;». Το ερώτημα αυτό σχετίζεται με ζητήματα που αφορούν στη συνέχεια του εκπαιδευτικού έργου και τη συνοχή της Σχολικής Μονάδας με την αξιοποίηση εξ αποστάσεως πρακτικών και ψηφιακών εφαρμογών. Περίπου τα $\frac{3}{4}$ των εκπαιδευτικών αποτίμησαν ως θετική την υποστήριξη και συνεργασία με τις υποστηρικτικές δομές και τα ΠΕΚΕΣ.

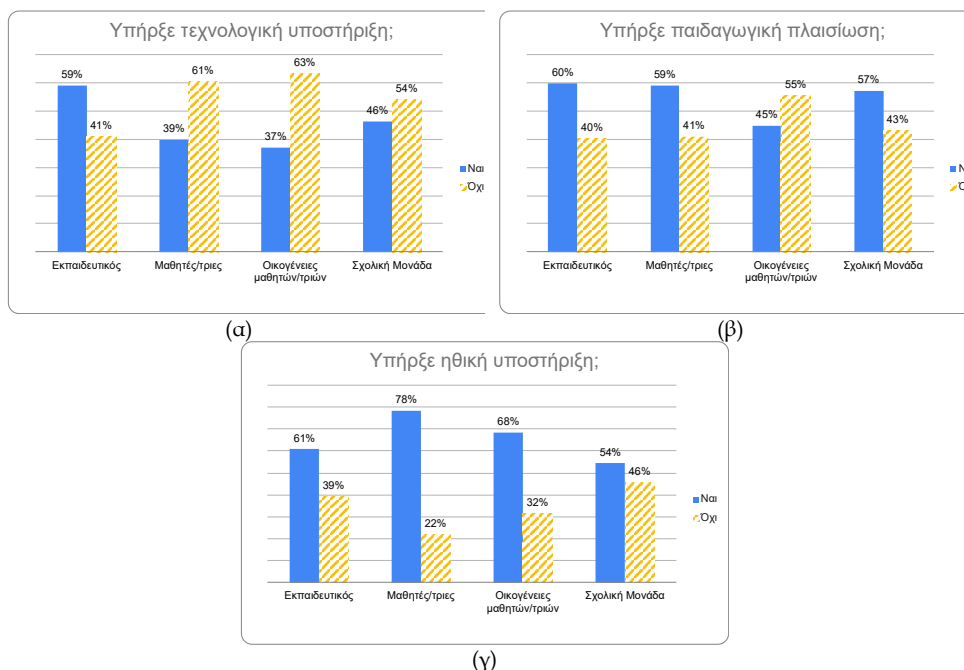
Γράφημα 4. Απαντήσεις στο ερώτημα σχετικά με την υποστήριξη-συνεργασία με τις υποστηρικτικές δομές και τα ΠΕΚΕΣ.

Τα αποτελέσματα στο Γράφημα 5 σχετίζονται με την τεχνολογική υποστήριξη, την παιδαγωγική παιδεία και την ηθική υποστήριξη προς τους/τις εκπαιδευτικούς, τους/τις μαθητές μαθήτριες, τις οικογένειες των μαθητών/τριών και την Σχολική Μονάδα (οριζόντια ανάγνωση του πίνακα διπλής εισόδου της Εικόνας 1). Ως προς τον/την εκπαιδευτικό, φαίνεται να υπήρξε ένας μέτριος βαθμός (περίπου 60%) υποστήριξης/παιδείας και στις τρεις πτυχές. Ως προς τους/τις μαθητές/τριες, αλλά και τις οικογένειές τους, οι εκπαιδευτικοί θεώρησαν ότι υπήρξε κυρίως ηθική υποστήριξη, σε μικρότερο βαθμό παιδαγωγική παιδεία, ενώ η τεχνολογική υποστήριξη ήταν ελλιπής. Τέλος, ως προς τη Σχολική Μονάδα, η εικόνα των εκπαιδευτικών ήταν υπήρξε μέτριος βαθμός υποστήριξης στην παιδαγωγική παιδεία και την ηθική υποστήριξη, ενώ υστερούσε λίγο η τεχνολογική υποστήριξη.

Γράφημα 5. Κατανομή απαντήσεων αναφορικά με την τεχνολογική υποστήριξη, την παιδαγωγική πλαισίωση και την ηθική υποστήριξη προς (α) τον/την εκπαιδευτικό, (β) τους/τις μαθητές/τριες, (γ) τις οικογένειες των μαθητών/τριών, (δ) τη Σχολική Μονάδα.

Από την κάθετη ανάγνωση του πίνακα διπλής εισόδου της Εικόνας 1, προέκυψαν τα αποτελέσματα στο Γράφημα 6. Η τεχνολογική υποστήριξη φαίνεται να επικρατεί σε μέτριο βαθμό στους/στις εκπαιδευτικούς, ενώ υστερεί στους/στις μαθητές/τριες, στις οικογένειες στους και στη Σχολική Μονάδα. Αντίθετα, η παιδαγωγική πλαισίωση εμφανίζει έναν μέτριο βαθμό σε όλους/ες τους/τις πρωταγωνιστές/τριες, με μικρή υστέρηση στις οικογένειες των μαθητών/τριών. Τέλος, η ηθική υποστήριξη εμφανίζεται να επικρατεί ως προς τους/τις μαθητές/τριες (78%).

Γράφημα 6. Κατανομή απαντήσεων αναφορικά με (α) την τεχνολογική υποστήριξη, (β) την παιδαγωγική πλαισίωση, (γ) την ηθική υποστήριξη, προς εκπαιδευτικό, μαθητές/τριες, οικογένειες των μαθητών/τριών και Σχολική Μονάδα.

Τα αποτελέσματα των Γραφημάτων 5 και 6 αποτυπώνονται συνοπτικά στον Πίνακα 1, από τον οποίο μπορεί εύκολα να γίνει η οριζόντια και η κάθετη ανάγνωση των αποτελεσμάτων που περιγράψαμε παραπάνω.

Πίνακας 1. Συγκεντρωτικά αποτελέσματα από την ανάλυση δεδομένων του εισαγωγικού ερωτηματολογίου.

	Τεχνολογική υποστήριξη	Παιδαγωγική πλαισίωση	Ηθική υποστήριξη
Εκπαιδευτικός	~ 60%	~ 60%	~ 60%
Μαθητές/τριες	~ 40%	~ 60%	~ 80%
Οικογένειες μαθητών/τριών	~ 40%	~ 40%	~ 70%
Σχολική Μονάδα	~ 50%	~ 70%	~ 50%

Στο τελικό ερωτηματολόγιο αναστοχασμού, ζητήσαμε από τους/τις επιμορφούμενους/ες να αποτιμήσουν την εμπειρία τους από τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα, απαντώντας σε ερωτήματα που σχετίζονται με τα ίδια ζητήματα με αυτά του εισαγωγικού ερωτηματολογίου. Τα ερωτήματα στο τελικό ερωτηματολόγιο ήταν ανοικτού τύπου. Από την ανάλυση περιεχομένου των απαντήσεων, προέκυψαν τα αποτελέσματα που συνοψίζονται στον Πίνακα 2.

Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις-Αντιλήψεις-Σενάρια-Προοπτικές-Προτάσεις

Πίνακας 2. Συγκεντρωτικά αποτελέσματα από την ανάλυση δεδομένων του τελικού ερωτηματολογίου.

	Χρησιμότητα	Δυσκολία	Προσδοκία
Εκπαιδευτικός	Σχεδόν ισοκατανομή στις 10 ενότητες	Υλικοτεχνική υποδομή	Ψηφιακό εκπαιδευτικό υλικό
Μαθητές/τριες	Εμπύχωση μαθητών/τριών	Ομαδικές εργασίες, Υλικοτεχνική υποδομή	Εμπύχωση μαθητών/τριών
Οικογένειες μαθητών/τριών	Επικοινωνία Σχολείου-Οικογένειας	Μη επαρκής γνώση ΤΠΕ, Υλικοτεχνική υποδομή	Επιμόρφωση γονέων
Σχολική Μονάδα	Σχεδόν ισοκατανομή στις 10 ενότητες	Υλικοτεχνική υποδομή	Σχεδόν ισοκατανομή στις 10 ενότητες

Από την οριζόντια ανάγνωση του Πίνακα 2 φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί αποτίμησαν εξίσου χρήσιμες τις 10 θεματικές ενότητες για τους/τις ίδιους/ες. Η μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετώπισαν εντοπίστηκε στην υλικοτεχνική υποδομή, ενώ από ένα μελλοντικό επιμορφωτικό πρόγραμμα προσδοκούν στη δημιουργία ψηφιακού εκπαιδευτικού υλικού. Ως προς τους/τις μαθητές/τριες, η θεματική ενότητα «Εμπύχωση μαθητών» αποτιμήθηκε από τους/τις εκπαιδευτικούς ως η πιο χρήσιμη. Οι δυσκολίες φαίνεται να σημειώθηκαν στις ομαδικές εργασίες και στην υλικοτεχνική υποδομή, ενώ από ένα μελλοντικό επιμορφωτικό πρόγραμμα οι εκπαιδευτικοί θα επιθυμούσαν να δοθεί έμφαση στην εμπύχωση των μαθητών/τριών. Για τις οικογένειες των μαθητών/τριών, οι εκπαιδευτικοί θεώρησαν ότι η ενότητα «Επικοινωνία Σχολείου-Οικογένειας» ήταν η πιο χρήσιμη, οι δυσκολίες αφορούσαν στην μη επαρκή γνώση στις ΤΠΕ (από πλευράς γονέων) και στην υλικοτεχνική υποδομή, ενώ προσδοκούν σε ένα επιμορφωτικό πρόγραμμα σχετικά με την επιμόρφωση των γονέων, κυρίως σε θέματα χρήσης των ΤΠΕ. Για τη Σχολική Μονάδα, σύμφωνα με την εικόνα των εκπαιδευτικών, όλες οι θεματικές ενότητες ήταν εξίσου χρήσιμες. Οι δυσκολίες αφορούσαν στην υλικοτεχνική υποδομή, ενώ θα ήταν επιθυμητό ένα επιμορφωτικό πρόγραμμα που να περιλαμβάνει εξίσου και τις 10 θεματικές ενότητες. Φαίνεται, δηλαδή, να επιθυμούν τη επέκταση του παρόντος προγράμματος.

Διαβάζοντας κάθετα τον Πίνακα 2, παρατηρούμε ότι για τους/τις εκπαιδευτικούς και για τη Σχολική Μονάδα, οι 10 ενότητες ήταν εξίσου χρήσιμες. Αντίθετα, για τους/τις μαθητές/τριες επικρατεί στη χρησιμότητα η ενότητα «Εμπύχωση μαθητών» και στις οικογένειές τους η ενότητα «Επικοινωνία Σχολείου-Οικογένειας». Δηλαδή, ενώ οι εκπαιδευτικοί και η Σχολική Μονάδα έχουν οφέλη από όλες τις ενότητες, οι μαθητές/τριες και οι οικογένειές τους έχουν οφέλη κυρίως από τις ενότητες που τους αφορούν ρητά, σύμφωνα με την εικόνα των επιμορφούμενων. Όσον αφορά στις δυσκολίες, η υλικοτεχνική υποδομή επικρατεί, καθώς σε όλους τους πρωταγωνιστές. Ειδικότερα, στους/στις εκπαιδευτικούς και στη Σχολική Μονάδα φαίνεται να είναι η κυριότερη δυσκολία, ενώ στους/στις μαθητές/τριες εμφανίζονται επιπλέον οι ομαδικές εργασίες και στους γονείς η μη επαρκής γνώση στις ΤΠΕ. Τέλος, οι προσδοκίες για μελλοντικά επιμορφωτικά προγράμματα ποικίλουν. Για τους/τις εκπαιδευτικούς, οι προσδοκίες εστιάζουν στη δημιουργία ψηφιακού εκπαιδευτικού υλικού, για τους/τις μαθητές/τριες στην εμπύχωσή τους, για τους γονείς στις δεξιότητες χρήσης των ΤΠΕ και για τη Σχολική Μονάδα στην επέκταση του παρόντος προγράμματος.

Συζήτηση & Συμπεράσματα

Το Ταχύρρυθμο Επιμορφωτικό Πρόγραμμα στην Σχολική Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση, από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου σε συνεργασία με το ΙΕΠ, εστίασε στη θεωρητική παιδεία της εμπειρίας από την επείγουσα διαδικτυακή διδασκαλία, μέσα από τέσσερις κύριους άξονες: τον/την εκπαιδευτικό, τους/τις μαθητές/τριες, τις οικογένειες των μαθητών/τριών και τη Σχολική Μονάδα.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τις απαντήσεις των επιμορφούμενων στο εισαγωγικό ερωτηματολόγιο γνώριμης και το τελικό ερωτηματολόγιο αναστοχασμού, οι εκπαιδευτικοί φαίνεται να αναγνωρίζουν τη σημασία του ρόλου του γονέα/κηδεμόνα σε αυτό το νέο πλαίσιο εκπαίδευσης. Επίσης, θεωρούν σημαντική την τεχνολογική και ηθική υποστήριξη, καθώς και την παιδαγωγική παιδεία τόσο για τους ίδιους, όσο και για τους/τις μαθητές/τριες, τις οικογένειες των μαθητών/τριών και Σχολικές Μονάδες. Παράλληλα, σημειώνουν τα προβλήματα και τις ανάγκες στήριξης των μαθητών και των οικογενειών τους.

Από ένα μελλοντικό επιμορφωτικό πρόγραμμα, οι εκπαιδευτικοί προσδοκούν να επεκταθεί το παρόν σύντομο πρόγραμμα, περιλαμβάνοντας όλες τις 10 θεματικές ενότητες, αλλά να εστιάζει κυρίως στη δημιουργία ψηφιακού εκπαιδευτικού υλικού, στην εμπύχωση των μαθητών, και στην επιμόρφωση των γονέων στις ΤΠΕ. Λαμβάνοντας υπόψη τις προσδοκίες των εκπαιδευτικών, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου σχεδιάζει να υλοποιήσει ένα μεγαλύτερης έκτασης επιμορφωτικό πρόγραμμα, προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες όλων των πρωταγωνιστών, διαμέσου των εκπαιδευτικών, στο νέο εκπαιδευτικό περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από τις απρόβλεπτες και διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες της πανδημίας.

Αναφορές

- Βασάλα, Π. (2005). *Εξ Αποστάσεως Σχολική Εκπαίδευση*, στο: *Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, «Σπουδές στην Εκπαίδευση για τη Θεματική Ενότητα Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Παιδαγωγικές και Τεχνολογικές Εφαρμογές»*. ΕΑΠ, Πάτρα.
- Καλαβάσης, Φ., Κοντάκος, Α., Θεοδωροπούλου, Ε., & Κρητικός, Γ. (2020). *Σχολική Μονάδα την επόμενη μέρα*. Εισαγωγική Ενότητα: Ταχύρρυθμο Επιμορφωτικό Πρόγραμμα για Εκπαιδευτικούς στην Εξ Αποστάσεως Σχολική Εκπαίδευση, Πανεπιστήμιο Αιγαίου και Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Προσπέλαση από <https://elearn.aegean.gr/course/view.php?id=2#section-1>
- Κελεκίδου, Π., Αντωνίου, Π., & Παπαδάκης, Σ. (2017). Η εξ αποστάσεως σχολική εκπαίδευση. Συστηματική ανασκόπηση της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας. *Διεθνές συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, 9, 168-184.
- Κώστας, Α., Σοφός, Α. & Βιτσιλάκη, Χ. (2016). Το e-Learning ως Σημείο Σύγκλισης της Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών και της Δια Βίου Μάθησης: Η Περίπτωση του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Στο Π. Αναστασιάδης (Επιμ.), *Εξ Αποστάσεως Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών με τη χρήση Προηγμένων Μαθησιακών Τεχνολογιών Διαδικτύου [e-Learning]*, (σελ. 129-173). Αθήνα: Gutenberg.
- Σοφός, Α., Νταραντούμης, Α., & Κώστας, Α. (2020). *Σχολική εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Θεωρητική παιδεία και βασικές παραδοχές*. Ενότητα 1: Ταχύρρυθμο Επιμορφωτικό Πρόγραμμα για Εκπαιδευτικούς στην Εξ Αποστάσεως Σχολική Εκπαίδευση, Πανεπιστήμιο Αιγαίου και Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Προσπέλαση από <https://elearn.aegean.gr/course/view.php?id=2#section-2>
- Σοφός, Α., Κώστας, Α., & Παράσχου, Β. (2015). *Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. [Κεφάλαιο Συγγραμματος]. Στο Α. Σοφός, Α. Κώστας, Β. Παράσχου, *Online εξ αποστάσεως εκπαίδευση*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. κεφ 2. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/183>
- Σοφός, Α., & Kron, F. W. (2010). *Αποδοτική Διδασκαλία με νέα Μέσα. Από τα πρωτογενή και προσωπικά στα τριτογενή και ψηφιακά Μέσα*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Φεσάκης, Γ., & Βόλικά, Σ. (2020). Ψηφιακά περιβάλλοντα για Έκτακτη - Επείγουσα Διαδικτυακή Εκπαίδευση (Emergency Remote Education). Ενότητα 8α: Ταχύρρυθμο Επιμορφωτικό Πρόγραμμα

- για Εκπαιδευτικούς στην Εξ Αποστάσεως Σχολική Εκπαίδευση, Πανεπιστήμιο Αιγαίου και Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.
Προσπέλαση από <https://elearn.aegean.gr/course/view.php?id=2#section-9>
- Φεοδάκης, Γ., & Λαζακίδου, Γ. (2017β). *Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) και Διακυβέρνηση Εκπαιδευτικών Οργανισμών*. Αθήνα: Διάδραση.
- Garrison, D. R., & Shale, D. (1987). Mapping the boundaries of distance education: Problems in defining the field. *American Journal of Distance Education*, 1(1), 7-13.
- Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., & Bond. A., (2020). The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning, *Educause Review*.
<https://er.educause.edu/articles/2020/3/the-difference-between-emergency-remote-teaching-and-online-learning>
- Means, B., Bakia, M., & Murphy, R., (2014). *Learning Online: What Research Tells Us About Whether, When and How*. NY: Routledge.